

Кухарчук Ю. В.

УЧЕНИЙ, ГРОМАДЯНИН, ОСОБИСТІТЬ

У статті висвітлюються маловідомі сторінки життя Михайла Брайчевського - не лише археолога, історика, філософа, мистецтвознавця і художника, а й визначного громадського діяча, людини високої духовності й моралі.

23 жовтня 2001 р. закінчився життєвий шлях Михайла Юліановича Брайчевського - постаті величезного масштабу, визначної особистості, яка лишила помітний слід на інтелектуальному небосхилі другої половини ХХ століття.

Своєю ерудицією у різних галузях науки й культури Михайло Брайчевський нагадував енциклопедистів минулих століть. Історик і археолог поєднувались у ньому з поетом і художником, мистецтвознавцем і філософом. Але знаковість фігури ученого виявлялася не тільки в його колосальному науковому доробку, а й у активній громадянській позиції. Він був одним з небагатьох, хто, працюючи в офіційних інституціях, мав мужність відкрито виступати з критикою викривлень у радянській історіографії, доносити до широкого загалу правдиву інформацію про минуле українського народу.

Михайло Брайчевський був на вістрі суспільно-політичних подій і в часи так званої перебудови, і в перші роки будівництва незалежної України. Він відгукувався на проблеми сьогодення численними публіцистичними статтями в журналах і газетах, дискутував з проблем державного будівництва, займався питаннями збереження і реконструкції історичних та культурних пам'яток. Він знайшов час для читання лекцій з історії у відновленій Києво-Могилянській академії, написавши для студентів підручники «Конспект історії України» та «Вступ до історичної науки».

Для Михайла Брайчевського ніколи не стояло питання, що таке українська національна ідея, - він просто втілював цю ідею в життя своєю щоденною сподвижницькою працею. Боляче сприймаючи поразки національних сил, розкол у їхніх рядах, засилля російської й занепад української мови в Україні, він привертав до цього увагу громадськості, б'ючи на сполох «відкритими листами» до влади. Але якщо за радянського режиму за слово правди його переслідували, то в незалежній Україні мешканці владних кабінетів намагалися його «не помічати». Тож симптоматично, що величезний особистий внесок ученого у вітчизняну науку й культуру, в боротьбу за українську

незалежність, в теорію і практику державного будівництва не було відзначено жодною державною нагородою України.

Але як особисту втрату сприйняли сумну звістку тисячі людей в Україні й за її межами. Бо саме такі постаті, як Михайло Брайчевський, а не псевдоеліта «золотих форту» та інших помпезних шоу-номінацій створюють сьогодні Україні позитивний імідж у цивілізованому світі.

Виявом шани й поваги до видатного вченого й громадянина стало проведення 5-6 грудня 2001 р. у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) зусиллями НаУКМА й осередку в НаУКМА Українського історичного товариства ім. М. Грушевського наукової конференції «Читання пам'яті Михайла Брайчевського». У ній узяли участь викладачі й студенти НаУКМА, науковці Інституту археології НАНУ, ряду інших наукових установ та вищих освітніх закладів.

Після поминальної панахиди, яку зранку 5 грудня було відправлено в Благовіщенській церкві, у Конгрегаційній залі Києво-Могилянської академії пройшло пленарне засідання конференції. Перед його початком присутні ознайомилися з виставкою творів Михайла Брайчевського та фотовиставкою Ю. Кухарчука «Михайло Брайчевський. Останні роки життя».

Керівництво НаУКМА запросило до виступу на пленарному засіданні тих, хто близько знав Михайла Юліановича. Ці спогади людей, які багато років співпрацювали з ученим у галузі науки й культури, сьогодні самі по собі є цінним історичним джерелом, тому доцільно навести їх якнайповніше.

Після вшанування пам'яті Михайла Юліановича хвилиною мовчання з вітальним словом до учасників конференції звернувся президент НаУКМА Вячеслав Брюховецький. Назвавши М. Брайчевського постаттю на кшталт мислителів доби Ренесансу, він згадав першу зустріч з ним під час екскурсії по Подолу, коли Михайло Юліанович відкривав молоді невідомі сторінки історії міста; поділився враженнями про плідну співпрацю з ученим Націо-

нального університету «Києво-Могилянська академія».

В. Брюховецький повідомив, що ім'я професора М. Брайчевського навіки вибито на Стелі відзначень, як людини, що дуже багато зробила для збереження архітектурного комплексу Києво-Могилянської академії. Він назвав це подвижницьким вчинком ученого, який, ніколи не зраджуючи власній совісті, мав мужність за радянського режиму залишатися самим собою.

Президент НаУКМА запевнив, Києво-Могилянська академія віднайде кошти, аби долучитися до багатотомного видання творів Михайла Брайчевського, і запропонував влаштувати Читання його пам'яті щороку, запрошуючи до участі в них не тільки вітчизняних, а й зарубіжних учених.

Відомий письменник, літературознавець і правозахисник, президент Українського ПЕН-клубу, доктор філософських наук Євген Сверстюк назвав Михайла Брайчевського вченим, який мав у собі те «сократівське ядро», що не розмінюється, а тому його не прийняла ні совєцька, ні сучасна влада. Згадавши 60-ті роки, він розповів, як органічно історик Брайчевський «вписався» тоді в коло поетів і письменників, що користувалися в ті часи особливою популярністю. Його праця «Воз'єднання чи приєднання», де так по-науковому було піддано сумніву лицемірну партійну тезу про «споконвічне прагнення українського народу до воз'єднання з Росією», було названо «класичним зразком самвидаву».

Михайло Брайчевський, за висловом Є. Сверстюка, «брав» аудиторію тим, що вмів і *смів* дозволеними й недозволеними методами доносити до слухачів правду. Саме цим він відрізнявся від «поважних, з дуже серйозними титулами» істориків офіційної радянської історіографії, які займалися лише ствердженням і «обґрунтуванням» заданих положень, неухильно дотримуючись принципу, що істину вже «схоплено», що вона - у творах Леніна, Сталіна, потім Хрушова, Брежнєва і її слід тільки популяризувати. М. Брайчевський же був справжнім дослідником, який ретельно вивчав джерела, вмів сфокусувати на певній проблемі закладену в них істину і знайти правильне рішення. Він був «незручним», але водночас і потрібним Академії наук. Бо всі академіки прекрасно розуміли, хто «справлений», а хто «несправжній» учений, хто справді *знає* і до кого слід звернутися, щоб отримати фахову відповідь (або хоча б почитати його праці).

На підтвердження цієї думки Є. Сверстюк розповів, як у 1988 р., напередодні 1000-ліття Володимирського хрещення Русі, у нього виникла потреба з'ясувати ряд питань з історії прийняття християнства. Він звертався по допомогу до багатьох докторів і академіків, але жоден з них не спромігся відповісти на його запитання, вуалюючи своє не-

знання тим, що, мовляв, тема «заборонена», що питання «провокаційні». Вичерпні, кваліфіковані відповіді він отримав лише у Михайла Брайчевського. Своїм фундаментальним дослідженням «Утвердження християнства на Русі» М. Брайчевський, для якого не існувало «заборонених» тем в історії, зробив те, що виявилось не під силу його титулованим колегам: вивчив, проаналізував і доступно виклав наявні факти.

З цією книгою, із цим «сумлінним поглядом на нашу історію», на переконання Є. Сверстюка, і близько не можуть порівнятися дилетантські брошури «малоосвіченої людини з колишніх комсомольців» - Лева Силенка, на які спирається «Рунвіра», що буцімто має інтерес до нашого дохристиянського минулого. Він закликав бажаючих отримати достовірну інформацію про дохристиянські порядки, про те, як укорінювалась на Русі нова віра, нова свідомість, нова культура громадських взаємин - читати наукові праці Михайла Брайчевського.

Відома майстриня історичного вбрання Людмила Семикіна у своєму виступі зробила наголос на тому, що Михайло Брайчевський - справді феноменальне явище у нашій науці (наша велич, наша висота!) - дарував свої знання, свій інтелект не тільки вченим. Він був «хрещеним батьком» і багатьом художникам. Його консультації зі старовинного українського вбрання під час зйомок фільму «Захар Беркут» відкрили їй захоплюючий світ справжньої національної історії.

Таке ж незабутнє враження справляли на людей лекції Михайла Брайчевського з історії України. Ті, хто їх слухав («а в аудиторії завжди не те що сісти - голці ніде було впасти»), ніби очищалися, набиралися сил, зовсім по-новому починали мислити й творити.

М. Брайчевський одним із перших підписав у 1968 р. «Звернення 133-х» на захист прав людини, додавши цим мужності іншим, зокрема і їй. Він не боявся відкрито підтримувати тих, хто зазнав за це гонінь, отримав тавро «дисидента». Коли, виключена зі Спілки художників, вона власним коштом і коштом друзів влаштувала персональну виставку костюмів до фільму «Тіні забутих предків», Михайло Юліанович демонстративно прийшов на її відкриття з величезним букетом троянд...

«У присутності цієї людини не можна було говорити неправду або напівправду. Він був ніби посланий Богом, щоб підтримати в нас у ті важкі роки віру в честь, порядність і справедливість», - такими схвильованими словами закінчила Л. Семикіна свій виступ.

Художник Галина Севрук, пензлю якої належить один із краших живописних портретів Михайла Брайчевського, продовжила тему, якої торкнулася її колега. Саме Михайло Юліанович своїми розповідями закохав її у давньоруський період

української історії, допоміг увійти в той далекий світ, зрозуміти його, увявити образи Ольги, Володимира, Ярослава Мудрого. Він допомагав у виборі тем, давав цінні, кваліфіковані поради, пропонував влучні назви до творів, завжди приходив на її виставки і писав про них схвальні відгуки.

Він сам був талановитим художником. Г. Севрук пригадала, як 20 років тому вони виставили у зашкленних шафах бібліотеки Академії архітектури створені М. Брайчевським живописні портрети історичних постатей Київської Русі. Імпровізована виставка мала великий успіх. Але оскільки глядачам треба було увесь час пояснювати, ким є той чи інший портретований, Михайло Юліанович зробив до кожного портрета докладну анотацію. Ці анотації є настільки ґрунтовними, що становлять не меншу цінність, ніж самі «Історичні портрети», видрукувані кольоровим альбомом у 1999 р.

Високо оцінила Г. Севрук і поетичний хист Михайла Брайчевського, особливо відзначивши його поему «Григорій Сковорода», насамкінець подякувавши долі за те, що третину свого життя мала змогу спілкуватися з такою «високою й шляхетною - доленосною для всієї України - поетаттю».

Архітектор Валентина Шевченко, в минулому старший архітектор Товариства охорони пам'яток України, ще раз наголосила на тому, яким високим авторитетом користувався Михайло Брайчевський у середовищі прогресивної інтелігенції. Саме такі люди, як він та його друзі-історики - О. Компан, О. Апанович, Я. Дзира - в умовах тоталітаризму відтворювали справжнє минуле України, виборювали українську національну ідею. І коли їх разом звільнили з роботи в Академії наук, всі казали: «З Академії наук вигнали науку». Особливо постраждав тоді Михайло Брайчевський: його роками не друкували, намагаючись цілковито вилучити з офіційного наукового життя, «а це дуже тяжко - писати й знати, що це не надрукують, що це ніхто не прочитає». Його прізвище не було згадане у 1-му числі «Київської старовини», де вісімдесят відсотків матеріалів було підготовлено ним; без його імені вийшла карта «Древній Київ», де він був науковим керівником. В. Шевченко пригадала випадок, як М. Брайчевського не пустили на всесоюзну конференцію, де він мав робити доповідь, після чого з ним стався перший у житті серцевий напад.

Єдиною організацією, яка підтримала Михайла Юліановича у ті нелегкі для нього роки, було Українське товариство охорони пам'яток. Він був одним із фундаторів Товариства, разом з Г. Логвином написав його Статут, брав найактивнішу участь у підготовці його документів, звернень, листів та доповідних записок, завдяки яким було збережено і від-

реставровано ряд культових об'єктів Видубицького монастиря та Лаври. Він першим, ще 34 роки тому, порушив питання про відтворення Успенського собору.

В. Шевченко ознайомила присутніх з маловідомими фактами про те, як багато зусиль доклав М. Брайчевський, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичні будівлі Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного в ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у Конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати плавальний басейн). Статті Михайла Брайчевського («Святиня слов'янської культури», «Велич Київської Академії», «Врятувати для століть», «Начальник проти компромісу»), де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й прогресивну інтелігенцію за її межами. До редакцій газет, у Держбуд, у ЦК надходили сотні листів протесту з вимогою виселити морське училище з садиби КМА, створити там заповідник. Це врятувало історичні будівлі, хоча училище повністю вдалося відселити тільки 1996 року.

Так само активно, як за Києво-Могилянську академію, Михайло Брайчевський боровся за збереження десятків інших історико-архітектурних об'єктів. Саме він склав проект Рішення про заповідні історико-архітектурні зони в Києві, брав найактивнішу участь у визначенні цих зон та їхніх меж. Саме він написав прекрасну історичну довідку про Поділ, коли виникла загроза його знесення й зведення на цьому місці мікрорайону. Завдяки цій довідці і проведеній Товариством охорони пам'яток (знову ж таки за безпосередньої участі М. Брайчевського) інвентаризації Подолу, було розроблено проект реконструкції Контрактової площі, відбудовано Контрактовий будинок, фонтан «Самсон», дзвіницю Грецького монастиря. Важко назвати іншу людину, яка стільки б зробила для збереження історичних і мистецьких пам'яток Києва, як Михайло Брайчевський.

З гіркотою констатувала В. Шевченко бездіяльність нинішнього складу Товариства охорони пам'яток у питанні збереження історичних місць і об'єктів Києва. «Як колись комуністи руйнували пам'ятки, так зараз, у незалежній Україні, історичні споруди надбудовують. Мансардний психоз набирає катастрофічних масштабів. Що ж робить управління охорони пам'яток? Нічого». Така бездумна розбудова заповідних зон, зазначила вона, дуже непокоїла М. Брайчевського, який завжди наголошував, що вирішальне слово в питанні реставрації й реконструкції пам'яток повинне залишатися за вченими, а не за чиновниками. Уже тяжко хворий, він написав лист протесту до тих, хто планує замінити гонтове покриття Трапезної церкви Михайлівського

монастиря на металеве, застерігши, що це знівелює її бароковий вигляд.

Як заповіт Михайла Брайчевського сучасникам-киянам процитувала В. Шевченко насамкінець його слова з цього листа: «Київ як місто - це мистецько-архітектурний твір. Він належить не тільки нам, киянам, а й усьому людству. І наше завдання - зберегти його, як найдорогоціннішу перлину, витвір людського генія. Так бережімо ж його».

Доктор історичних наук професор Кам'янець-Подільського університету Йон Винокур, який був близько знайомий з М. Брайчевським ще з початку 50-х років, відзначив багатогранність його таланту, його енциклопедичні знання в галузі історії, археології, архітектури, філософії. Він розповів про співпрацю з Михайлом Юліановичем в археологічних експедиціях, про його сприяння організації на Поділлі одного з перших обласних історико-краєзнавчих товариств, про його велику практичну допомогу у створенні в м. Кам'янці-Подільському Національного історико-архітектурного заповідника.

Особливо відзначивши високий фаховий рівень Брайчевського-археолога, Й. Винокур наголосив, що саме знання археологічного матеріалу і вміння зіставити його з писемними джерелами робило монографічні дослідження М. Брайчевського з історії слов'янства й давньої Русі такими ґрунтовними, фундаментальними. «І в історичній науці, і в археології,- сказав насамкінець Й. Винокур,- він був генератором ідей. Він міг поступитися в якійсь концепції під тиском нових фактів (наука не стоїть на місці), але єдине, в чому він був послідовним і несхильним - це щодо спадкоємності культури Київської Русі й культури українського народу».

Доктор філософських наук професор Юрій Павленко назвав М. Брайчевського одним із кращих представників старої київської інтелектуальної еліти, живою ланкою зв'язку між українською культурною традицією XIX - поч. XX ст. й сьогоденням. «Він був не тільки великим ученим, він був особистістю величезного масштабу, яка стоїть в одному ряду з такими видатними постатями, як М. Грушевський, В. Антонович, М. Максимович, М. Берлинський»,- відзначив він.

Продовжуючи сказане Й. Винокуром, Ю. Павленко кваліфікував розробку М. Брайчевським слов'янської історії й проблеми походження та історичного розвитку українського народу як «філософію його наукового життя», провідну концепцію, яку вчений ґрунтовно й послідовно розробляв починаючи з 50-х років. Етапами цього піввікового наукового шляху стали фундаментальні монографії «Римська монета на території України» (1959), «Коли і як виник Київ», «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), «Утвердження християнства на Русі» (1988), ряд ще не-

опублікованих монографічних досліджень. Кожне з них - це результат системного аналізу різних джерел: археологічних, писемних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних. «Саме так, комплексно,- зазначив Ю. Павленко, - Михайло Брайчевський підходив і до подій минулого, і до постатей минулого. Цей комплексний підхід давав йому змогу бачити й інтерпретувати речі та явища всеосяжно. Він сам був таким всеосяжним явищем - і науковим, і філософським, і етичним, і естетичним».

Директор Інституту археографії та джерелознавства член-кореспондент НАНУ Павло Сохань, розповівши про співпрацю з Михайлом Брайчевським у галузі славістики, відзначив його величезний внесок у вивчення і правдиве висвітлення історії українського народу.

У заключному слові завідувач кафедри історії професор Юрій Мицик наголосив на великих заслугах професора НаУКМА Михайла Брайчевського у питанні виховання студентської молоді, згадав про його унікальні лекції, які закладали зерна нового, нешаблонного у навчальний процес новоствореного університету «Києво-Могилянська академія». Він вніс пропозицію здійснити ряд конкретних заходів по вшануванню пам'яті Михайла Юліановича та увічненню його імені, які могла б зініціювати або до яких може долучитися НаУКМА. Зокрема, було запропоновано встановити в НаУКМА стипендію імені М. Брайчевського, порушити питання про присвоєння його імені вулиці Металістів, де він мешкав, а також київському осередку Українського історичного товариства, головою якого він був до останніх днів життя.

Після пленарного засідання робота конференції велася двома секціями: секцією «Археологія та давня історія України» і секцією «Історія». Доповіді з актуальних проблем археології України, короткий зміст яких подається нижче, красномовно засвідчили широкий діапазон зацікавлень ученого в історико-археологічній науці.

Вступом до роботи археологічної секції, що проходила під головуванням професора Л. Залізняка (ІА НАН України), стала доповідь Ю. Кухарчука (ІА НАН України) «Михайло Брайчевський і українська незалежність», присвячена громадсько-політичній діяльності видатного вченого. Доповідач відзначив великий особистий внесок Михайла Брайчевського у боротьбу за українську незалежність і українську національну ідею, у розробку основних положень і принципів державного будівництва в незалежній Україні.

Пам'яткоохоронній діяльності й пропагуванню культурного надбання нації М. Брайчевським була присвячена доповідь Г. Івакіна (ІА НАН України) «Проблеми пізньосередньовічної археології України»,

де було відзначено вагому роль ученого в організації систематичних археологічних досліджень Києва і пам'яток козацької доби.

Професор Й. Винокур у доповіді «М. Ю. Брайчевський - дослідник черняхівських старожитностей» приділив особливу увагу польовим дослідженням видатного археолога, його внеску у розв'язання ряду проблемних питань слов'янської археології.

Доповідь професора Ю. Павленка (НаУКМА) «Обрії історико-археологічного знання 60-х років (М. Ю. Брайчевський та В. Ф. Генінг і їх ставлення до етноісторичних реконструкцій)» була присвячена питанням теорії археології в роботах М. Брайчевського, зокрема висвітленню його позиції щодо таких понять, як археологічна культура, господарсько-культурний комплекс, етнос.

Питання археологічної культури в інтерпретації М. Брайчевського, але під іншим кутом зору, торкнулася й Н. Абашина у доповіді «М. Ю. Брайчевський про культурну трансформацію». Стрижнем доповіді була думка вченого, що до визначення археологічної культури на різних етапах розвитку людського суспільства слід підходити диференційовано.

У доповіді професора Л. Залізняка «М. Ю. Брайчевський і ранньосередньовічна версія походження українців» аналізувалися погляди М. Грушевського і його послідовника М. Брайчевського щодо етапів розвитку українського етносу на тлі сучасних досліджень з цієї проблеми.

С. Пустовалов (ІА НАН України) у доповіді «М. Ю. Брайчевський та актуальні проблеми стародавньої історії України» наголосив, що творчість ученого залежить не лише від його власних уподобань, а й від епохи, в якій він живе і творить, - розглянувши під цим кутом зору роботу М. Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності».

Доповідь О. Приходнюка (ІА НАН України) «М. Ю. Брайчевський як дослідник та інтерпретатор Пастирського городища» було присвячено підсумкам багаторічних досліджень Пастир-

ського городища та його етнокультурній інтерпретації.

У доповіді Л. Вакуленко (ІА НАН України) «Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності» було проаналізовано величезний доробок М. Брайчевського з цієї проблеми, висвітлено його позицію і власні думки щодо етнічної приналежності культури карпатських курганів.

Р. Орлов (ІА НАН України) у доповіді «Давньоруські скарби з Дорогобужа і Торгівців з Волині» висвітлив деякі аспекти соціального і економічного життя населення Західної Русі.

Доповідь студентки НаУКМА Е. Кравченко було присвячено аналізу свідчень писемних джерел античних авторів про негрецьке населення Південно-Криму.

У доповіді В. Отрошенка (ІА НАН України) «Місце знакової системи зрубної спільноти в історії писемності України» головну увагу було звернуто на оцінку М. Брайчевським знаків зрубної культури як певної форми ідеографічного письма - одного з витоків слов'янської писемності.

Професор О. Моця (ІА НАН України) у доповіді «Поляни і деревляни: бінарна опозиція» зупинився на проблемі співіснування племінних і державних об'єднань у перехідні етапи розвитку давньоруського суспільства, запропонувавши свою версію взаємин полянського і деревлянського племінних союзів.

Доповідь С. Пачкової (ІА НАН України) «Про співвідношення зарубинецьких могильників Середнього Подніпров'я» була присвячена проблемі етнічної належності та зв'язків зарубинецької і оксивської культур, їх ролі у формуванні слов'янства.

Заключним акордом меморіальних заходів Національного університету «Києво-Могилянська академія» став вечірній концерт хору НаУКМА у Національній опері України ім. Т. Шевченка. Пам'яті М. Брайчевського був присвячений «Київський розспів».

Yu. V. Kukharchuk

CONFERENCE, DEDICATED TO THE COMMEMORATION OF MYHAILO BRAICHEVSKIY

The article is dedicated to the analysis of the pages of life of Myhailo Braichevskiy not only as an archaeologist, historian, philosopher, artist, but also as the great social figure, the man of high spirit and morality.